

<https://doi.org/10.3176/hum.soc.sci.1974.4.04>

K. KAPLINSKI

KÄSITÖÖLISED TALLINNA SOTSIAALSES STRUKTUURIS XIV SAJANDIL

1. Uurimistöö seniseid tulemusi

Keskaegse Tallinna elanikkonna sotsiaalset ja varanduslikku struktuuri ning kutsealast tegevust ei ole siiani komplekselt uuritud. Tallinna sotsiaalseid probleeme kolme XV ja XVI sajandil toimunud elanikkonna teatud osade loenduse tulemuste¹ ja 1538. aasta maksunimistu² põhjal, samuti esmajoones rahvus- ja asustusajaloolisi küsimusi³ on käsitlenud oma artiklites H. v. z. Mühlen. Nende uurimuste põhiseisukohad on kokkuvõtlikult avaldatud ka tema toimetatud Tallinna ajalugu käsitlevas teoses.⁴ Viimase põhiosa moodustavad 1930-ndatel aastatel trükitis avaldatud allikapublikatsioonide ülevaated ja artiklid ning P. Johanseni osalt kodanlikus Eestis, osalt emigratsioonis valminud kirjutised. Paljud neis töödes esinevad seisukohad aga on juba vananenud: mitmed Tallinna vanema ajaloo uurijad, esmajoones Vabariikliku Restaureerimise Valitsuse teaduslikud töötajad on neid oma uurimistööde tulemusi kasutades täpsustanud või koguni ümber lükanud. Nende kirjutiste peamiseks väärtuseks on rikkalik faktiline materjal.

Käesoleva uurimuse eesmärgiks on luua XIV sajandi Tallinna rahvastiku koostise kompleksse uurimise skeem, mis võimaldaks muude rahvastikuelementide taustal selgemini esile tuua käsitöölised ning oleks rakendatav vastavat sisu ja mõtet omavate uurimistööde jätkamisel järgnevatel sajandite lõikes. Selleks on kasutatud nii allikmaterjale kui ka teiste hansalinnade kohta olemasolevat kirjandust,⁵ kuna Läänemere linnade

¹ H. v. z. Mühlen, Drei Reveler Einwohnerlisten aus dem 15. und 16. Jahrhundert. «Zeitschrift für Ostforschung. Länder und Völker im Östlichen Mitteleuropa» (=ZfO), 1970, H. 4, lk. 699—744.

² H. v. z. Mühlen, Versuch einer soziologischen Erfassung der Bevölkerung Revels im Mittelalter. Hansische Geschichtsblätter (=HGb11), 1957, lk. 48—70.

³ H. v. z. Mühlen, Siedlungskontinuität und Rechtslage der Esten in Revel von der vordutschen Zeit bis zum Spätmittelalter, ZfO, 1969, H. 4, lk. 630—654.

⁴ P. Johansen, H. v. z. Mühlen, Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Revel. Köln/Wien, 1973.

⁵ J. Schildhauer, Die Sozialstruktur der Hansestadt Rostock von 1378—1569. Rmt.: Hansische Studien. Berlin, 1961; K. Fritze, Die Hansestadt Stralsund. Schwerin, 1961, lk. 342 jj.; R. Sprandel, Die Handwerker in den nordwestdeutschen Städten des Spätmittelalters. HGb11, 1968; R. Dencker, Finnlands Städte und hansische Bürgertum (bis 1471). HGb11, 1959, lk. 13—94. (Muu hulgas on siin käsitletud linnade ja rae tekkimist Soomes ja linnakodanikkonna päritolu); A. Laube, Wirtschaftliche und soziale Differenzierung innerhalb der Zünfte des 14. Jh., dargestellt am Beispiel mecklenburgischer Städte. «Zeitschrift für Geschichtswissenschaft» (=ZfG), 1957, H. 6, lk. 1181 jj.; H. Weczerka, Miscellen, Bevölkerungszahlen der Hansestädte (insbesonder Danzig) nach H. Samsonowicz. HGb11, 1964, lk. 69 jj.

Reincke-Brandti loodud linna sotsiaalse struktuuri uurimise skeem, mille järgi arvestatakse vaid kodanikuseisuses linnaelanikke, annab linlaste varanduslikust seisundist, seetõttu ka sotsiaalsetest proportsioonidest vale ettekujutuse. (H. Reincke, Bevölkerungsprobleme der Hansestädte, HGb11, 1951, lk. 1—33; K. J. Uthman, Sozialstruktur und Vermögensbildung in Hildesheim des 15. u. 16. Jh. Veröffentlichungen des Nieder-

administratiivaparatuur ja muudki sotsiaal-poliitilised olud on kujunenud võrdlemisi ühtlastena.

Äärmiselt kesised on meie teadmised hansalinnade ja üldse keskaegse linnarahvastiku alamate kihtide kohta, kelle elu mõõduks, jätmata enesest olulisemaid jälgi ametlikesse allikatesse. Ometi on ilmne, et alamkihid olid keskaegsetes hansalinnades tähelepanuväärselt arvukad. Ka keskaegsed kroonikad ei jäta siin ruumi kaksipidi mõtlemiseks. Neis on mitmeti kajastamist leidnud linna sotsiaalse püramiidi kõige alumisel astmel asuvate inimeste eluolu, kes vähetasuva palgatööga või kerjamisega leiba teenisid. Kahjuks puuduvad kroonikad, mis Tallinna rahvastiku koosseisule ja selle eluolustikulisele küljele meid huvitaval perioodil pisutki aitaksid valgust heita.⁶

2. Allikakriitiline ülevaade

Tallinna XIV sajandi ajalugu valgustav kirjalik allikmaterjal on üldiselt teada, enamasti publitseeritud ja erinevatest ajaloo aspektidest mitmeti kasutatud. Seepärast ei ole vaja neid lähemalt iseloomustada.

Linnaelanike, sealhulgas käsitöölise varanduslik seisund Tallinnas on jälgitav 1312. aastast alates: sellest aastast algab vanim L. Arbusowi publitseeritud kinnistusraamat,⁷ kuhu on kantud kõik raehärrade juuresolekul kinnisvarade kohta sõlmitud lepingud. Kinnisvaradega toimunud kõikvõimalike tehingute juriidilised alused on fikseeritud Lüübeki-Tallinna linnaõiguse ja selle redaktsioonide vastavates paragrahvides.⁸

Alates 1382. aastast hakati kinnisvaradele tehtud laenusid, kinnisvarade pantimisi,

sächs. Amtes für Landesplanung und Statistik. Reihe A, Forschungen zur Landes- und Volkskunde. NF, 65. Bremen, 1957; A. v. Brandt, Die Lübecker Knochenhaueraufstände von 1380/84 und ihre Voraussetzungen. «Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde» 30/1959, lk. 123—202.)

⁶ Hansalinnade rahvastiku alamkihtide ja nende struktuuri kohta vt. K. Fritze, Zur Lage der hansestädtischen Plebejer. Sonderdruck (avaldamise kohta ja aega pole märgitud); E. Maschke, J. Sydow, Gesellschaftliche Unterschichten in den südwestdeutschen Städten. Veröffentlichungen der Kommission für geschichtliche Landeskunde in Baden-Württemberg. Reihe B, Forschungen. 41. Bd. Stuttgart, 1967.

⁷ L. Arbusow, Das älteste Wittschopbuch der Stadt Reval 1312—1360. Reval, 1889 (=EB 1).

⁸ Vt. lähemalt Tallinna Linna Riiklik Arhiiv (=TLRA), f. 230, nim. 1, s.-ü. C. m. 5: Lateinischer Kodex des Lübischen Rechts, 1257, § 1, 2, 3, 4, 5, 6, 58, 66, 74, 83, 84, 85, 98, 99 jj. (Koodeks koosneb 103 paragrahvist ning on üks kahest kõige lühemast Lüübeki õiguse koodeksist); s.-ü. m. 6: Deutscher Kodex des Lübischen Rechts, 1282, § 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 10, 17, 24 jj. (Koodeks sisaldab 167 paragrahvi.) Lüübeki õiguse Tallinna 1257. aasta ladinakeelne ja 1282. aasta alamsaksakeelne koodeks koos 1347. aasta ladinakeelse koodeksi alamsaksakeelse transsumpti ning maahärrade privileegidega Taani ajast alates on publitseeritud F. G. v. Bunge, Die Quellen des Revaler Stadtrechts. Bd. I—II. Dorpat, 1844—1847. Originaaltekstiga võrreldes on Bunge publikatsioonis mitmeid olulisi puudusi. Kõnesolev publikatsioon oli määratud esmajoones abimaterjalina juristidele. Sel põhjusel on Bunge Tallinna koodekseid täiendanud erinevatest aegadest ja erinevatest allikatest pärinevate Lüübeki õiguse sätetega. Ajaloolaste hulgas on see asjaolu tekitanud mitmeid väärtõlgendusi. (Vt. K. Kaplinski, Käsitöösunnitide tekkimisest Tallinnas. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Uhiskonnateadused» 1974, nr. 2, lk. 126—145.)

Peale nimetatud originaalkoodeksite on käesoleval ajal Tallinna Linna Riiklikus Arhiivis säilinud 1) 1282. aasta koodeksi redaktsioon 1390. aastast (f. 230, nim. 1, s.-ü. C. m. 9), 2) 1257. aasta ladinakeelse koodeksi alamsaksakeelne tõlge aastast 1509 praktiliseks kasutamiseks raekantseleis (s.-ü. C. m. 20), 3) 1511. aastast pärinev Lüübeki-Tallinna linnaõiguse uus redaktsioon, mis koosneb 219 paragrahvist (s.-ü. C. m. 21) ja 4) Dreyeri koopia nime all tuntuks saanud «Tallinna koodeks», mis sisaldab Tallinna koodeksite sätteid aastaist 1257, 1282 ja 1511, peale selle paragrahvid 220—320, mida Tallinna koodeksites ei leidu. Kahtlemata pärinevad paragrahvid 220—320 1586. aastal revideeritud Lüübeki linnaõiguse vastavatest sätetest.

vahetamisi ja muid nendega sooritatavoid tehinguid üles tähendama rendiraamatutesse.⁹ Alates rendiraamatu sisseeadmisest fikseeriti kinnistusraamatus kinnisvarade ostumüüki ja pärandamist. Esimestel rendiraamatu sisseeadmisele järgnenud aastakümnetel ei olnud see vahetegemine absoluutne, s. t. kinnistusraamatus fikseeriti ka üksikuid pantimisi ja laenukinnitamisi, rendiraamatus aga ostu-müügilepinguid. Juba 1390-ndatel aastatel hakati samasisulisi sissekandeid tegema nn. märkmeteraamatutesse (Denkelbücher).¹⁰ Selguse mõttes oleks seepärast õigem P. Johanseni publitseeritud «Libri de diversis articulis»¹¹ nimetada arvehärrade märkmeteraamatuteks, sest täpselt sama pealkirja all on säilinud sisult ja mõttelt analoogiline arvehärrade märkmeteraamat XVI sajandi esimesest poolest.¹²

Tallinna kinnistusraamatud kuni aastani 1458 on publitseeritud.¹³ Enne Teist maailmasõda valmis ka kinnistusraamatu käsikiri ajavahemikust 1458—1481, mis kannab pealkirja «Viertältestes Erbebuch».¹⁴

Arvehärrade märkmeteraamatu kõrval, millesse peaausjalikult on märgitud saada ja maksta olevad summad, lühidalt ära tähendades ka selle, mille eest maksta tuli, on 1363. aastast säilinud ja publitseeritud linna arveraamatud, kuhu on märgitud faktiliselt laekunud ja makstud summad.¹⁵ Esimesed säilinud raekorraldused (Bursprake)¹⁶ pärinevad XIV sajandist.

XIV sajandi keskel hakati kirjalikku arvet pidama ka turbe kohta. Turberaamatud aastaist 1365—1458 ja 1515—1626 on publitseeritud.¹⁷ Seega kujunes XIV sajandi keskel, s. o. enam-vähem ühel ajal teiste Läänemere linnadega, välja keskaegsele Tallinna bürokraatlikule omavalitsusaparaadile omane asjaajamissüsteem ja dokumentatsioon.

Vaadeldava sajandi linnarahvastiku sotsiaalse koosseisu uurimisel on kõige arvestatavamaks allikaligiks maksunimistud (*Schossliste, Erhebung des Schosses*).¹⁸ P. Johanseni andmetel pärinevad varasemad teated linnamaksu kogumise kohta Tallinnas 1326. aastast.¹⁹ 1333. aastast leiame linna märkmeteraamatus seitse kiviseppa, kes linnamaksu

⁹ Vanim nendest on publitseeritud väljaandes A. Plaesterer, Tallinna pärgamentne rendiseraamat 1382—1518. Tallinna Linnaarhiivi väljaanded, nr. 5. Tallinn, 1930 (=PR).

¹⁰ TLRA, f. 230, nim. 1, s.-ü. A. a. 7: Denkelbuch der Stadt Reval c. 1390, lk. 1415—1523.

¹¹ TLRA, f. 230, nim. 1, s.-ü. A. a. 2; vt. ka P. Johansen, Tallinna märkmeteraamatud 1333—1374. Tallinna Linnaarhiivi väljaanded, nr. 8. Tallinn, 1935 (=TM).

¹² TLRA, f. 230, nim. 1, s.-ü. A. d. 46: Der kemerer denkelboock, 1533—1553. Sisult ja formaadilt võrreldav teine sama arhiivi säilitusüksus (f. 230, nim. 1, s.-ü. A. d. 5) kannab samuti pealkirja «Libri de diversis articulis, primo de redditibus civitatis 1373—1455. Darin Geleite von 1373—1406» ja on osaliselt publitseerimata. P. Johansen oma «Tallinna märkmeteraamatute» sissejuhatuses (lk. VIII) peab õigusega toimiku ladinakeelset pealkirja «Libri de diversis articulis» korrektseks, kuna selles tulevat selgelt esile vahe sisult erinevate märkmeteraamatute «Libri de diversis articulis» ja «Denkelbücher» vahel. («Libri de diversis articulis» kõlab F. G. v. Bunge ülemsaksakeelses tõlkes samuti «Denkelbuch». (Vt. LUB II, Nr. CMXXXVIII—CMXXXIX.) P. Johanseni tõlge on ilmselt ebakorrektn, kuna ühe ja sama pealkirja on saanud kaks sisult täiesti erinevat allikaliiki.

¹³ E. v. Nottbeck, Das zweitälteste Erbebuch der Stadt Reval 1360—1383. Reval, 1890 (=EB II); E. v. Nottbeck, Das drittälteste Erbebuch der Stadt Reval 1383—1458. Reval, 1892 (=EB III).

¹⁴ A. Plaesterer, Viertältestes Erbebuch der Stadt Reval 1458—1481. Aufgefunden den 20/ I 1926 und collectioniert von Revaler Stadtarchivar Dr. P. Johansen. Abgeschr. und bearb. von A. Plaesterer. 1936 (=EB IV). Käsikiri, säilitatakse Tallinna Linna Riikliku Arhiivi käsiraamatukogus (s.-ü. XVI-21).

¹⁵ O. Greiffenhagen, Tallinna vanimad linna arveraamatud 1363—1374. Tallinna Linnaarhiivi väljaanded, nr. 3. Tallinn, 1927 (=TVA).

¹⁶ LUB II, Nr. CMXXXIII: Willküren des Rathes zu Reval (und Lübeck) aus der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts. Koosneb 12 sättest.

¹⁷ P. Johansen, Katkendeid Tallinna esimestest turberaamatutest 1365—1458. Tallinna Linnaarhiivi väljaanded, nr. 4. Tallinn, 1929; W. Essen, P. Johansen, Tallinna turberaamat 1515—1625. Tallinna Linnaarhiivi väljaanded, nr. 9. Tallinn, 1939.

¹⁸ F. G. v. Bunge on ära vahetanud kründirendi (... *isti dederunt census arearum*) ja linnamaksu (*tallium*). (Vt. LUB II, Nr. CMXXVI. Die Zahlung des Schosses zu Reval am Thomasabend den J. 1333, 1334, 1337, 1341.)

¹⁹ TM, lk. XXXIX jj.

katteks kohustusid linnale andma teatud hulga paekivihunnikuid.²⁰ Uksikuid sissekandeid linnamaksu kogumise kohta esineb ka järgnevatel aastakümnetel.²¹ 1360. aastast pärineb esimene pikem süstemaatiline mõlema linnakihelkonna maksukohustuslike elanike nimistu, mis sisaldab kokku 172 majapidamist.²² Samas märkmeteeraamatus on üks maksunimistu katkend ka järgmisest aastakümnest.²³ XIV sajandi esimesest poolest säilinud juhuslikud märkmed linnamaksu kogumise kohta, samuti 1360. aasta loend ja 1373. (1374.?) aasta loendi fragment, on märkmeteeraamatusse kantud enamasti pärast ülestähendusi trahvi- ja kodanikurahade laekumise kohta. Nähtavasti sisaldasid need maksuvõlgnike nimesid. Seetõttu tuleb kõnesoleva märkmeteeraamatu andmete kasutamisel olla eriti ettevaatlik, sest nad ei kajasta ei kodanikeisusesse vastuvõetud ega ka maksukohustusliku linnaelanikkonna tegelikku arvu.

Esimene regulaarne, küll ainult Niguliste linnakihelkonda hõlmav maksunimistu pärineb alles 1369. aastast. Sellega algab omaette, hiljem kokkukõidatud toimik, mis sisaldab peajasjalikult maksunimistuid ajavahemikust 1369—1424.²⁴

Nagu nägime, kuuluvad varasemad teated linnamaksu kogumise kohta, samuti esimesed maksunimistute fragmendid XIV sajandisse.²⁵ Aasta-aastalt järgnevaid maksunimistuid ega ka andmeid maksude laekumise kohta igal aastal ei ole kusagilt teada. Seetõttu on õige nimetada linnamaksu (*Schoss*) «tähtsaimaks korraliseks otseseks maksuks», mida koguti maksujõuliselt linnaelanikkonnalt, kuid mitte igal aastal.²⁶ Maks koosnes kahest osast: isiku- ehk personaalmaksust, mis oli ühine kõigile maksuvõimelistele linnaelanikele, s. t. neile, kes olid kinnisvaraomanikud või kel oli iseseisev majapidamine, ja vara- ehk põhimaksust, mida arvutati teatud protsent kogu varanduse igalt margalt, mitte aga penn marga pealt, nagu väidavad W. Stande ja A. Laube.

Selline maksukogumise kord ja põhimõte on fikseeritud Lüübeki-Tallinna õiguse 1282. aasta redaktsiooni 107. artiklis.²⁷ Nähtavasti tegi ordu Lüübeki õiguse transsummeerimisel 1347. aasta veebruaris praktilisi järeldusi just linnaõiguse sellest paragrahvist. Langeb ju sellesse aega linnakindlustuste ulatuslik väljaehitamine. Sama paragrahviga on seletatav ka linnamaksu kogumise ebaregulaarsus, mis vähemalt kõnesoleval juhul langeb kokku ulatuslikumate ehitus- ja kindlustustöödega. Linnamaksu kogumine nii lühikeste vaheaegadega ja nii suures ulatuses kinnitab, kui tõsiselt võeti tol ajal linna kindlustamist. Nagu näeme, oli selleks ka põhjust. Just oma ulatuse tõttu on XIV sajandi lõpust pärinevatel maksunimistutel erakordne tähtsus.

Arveraamatute sissekanded kinnitavad, et linnamaksu on kogutud ka järgnevatel sajanditel. Ajuti on seda tehtud regulaarselt, aasta-aastalt, nagu nähtub kasvõi XV sajandi teise poole arveraamatutest. Maksunimistuid koostasid kaks-kolm raateenrit mõni aeg enne maksu sissenõudmist. Valdav enamik linnamaksust laekus detsembris, toomapäevaks, mil nõuti sisse rendimaksud jne. Väiksemad summad, ilmselt võlgnikelt, laekusid osade kaupa järgneva aasta jaanuaris-veebruaris.

Näib, et kunagi ei ole täpselt kinni peetud üldtuntud reeglist, mille kohaselt kuulusid maksustamisele kõik linnaelanikud-kinnisvaraomanikud ning need, kel oli olemas ise-

²⁰ Sealsamas, nr. 109, 200, 241. Analoogiline juhtum, kus kodanikuraha asendati naturaalmaksuga, kuulub aastasse 1341, mil kilbimeister Willekinus kodanikuraha katteks pidi linnale valmistama neli kilpi. (Sealsamas, nr. 270).

²¹ Sealsamas, nr. 186, 201, 204, 229, 237—242, 244—246, 252, 272, 274, 356, 364, 376, 461, 502, 547.

²² Sealsamas, nr. 527, 528.

²³ Sealsamas, nr. 529.

²⁴ TLRA, f. 230, nim. 1, s.-ü. A. d. 12: Erhebung des Schosses aus dem Kirchspielen zu St. Nicolaus und Olaus 1369, 1371, 1372, 1374, 1385, 1390, 1392, 1399, 1400, 1424.

²⁵ W. Stande, Die direkten Steuern der Stadt Rostock im Mittelalter. Mecklenburgische Jahrbücher (77), 1912, lk. 127—175.

²⁶ A. Laube, Wirtschaftliche und soziale Differenzierung innerhalb der Zünfte des 14. Jh. ... ZfG, 1957, H. 6, lk. 1188; TM, lk. XXXIX—XL; I. Hartwig, Der Lübecker Schoss bis zur Reformation. Leipzig, 1903.

²⁷ TLRA, f. 230, nim. 1, s.-ü. C. m. 6, nr. 107: Van deme schote.

seisev majapidamine. Oma äranägemisel vabastas raad arvukalt linlasi, kes oma varandliku seisundi poolest olid maksujõulised. Sageli tehti seda vastutasuks linnale osutatud teenete eest.²⁸

Nähtavasti sõltus maksude kogumise sagedus ja ulatus sellest, kuidas laekuvad summad rae arvehärrade eelkalkulatsioonide kohaselt katsid linnakogukonna vajadused.

Esimesed linnamaksu kogumise juhud Tallinnas on teada 1326. aastast. Sel aastal oli isikumaksu (*Vorschoss*) suuruseks neli ööri, varandusmaksu aga võeti 1—2 killingit kogu varanduse igalt margalt. Ka ajavahemikul 1333—1374 jäid need maksud sama suureks. 1390. aastal võeti isikumaksu juba 8 ööri, varandusmaksu aga 1 artig margalt, seega 144. osa kogu varanduse väärtusest.²⁹

1360. aastast alates on Tallinna XIV—XV sajandi maksunimistud koostatud linnakihelkondade kaupa, tänavaid tähistamata. Vaid erandjuhtudel on mainitud, kelle majas maksumaksja elab. Majapidamisi ja maju võib sissekannetes eristada vaid umbkaudu, teksti liigenduse järgi. XIV saj. lõpul, samuti XV sajandil, on maksunimistusesse ja arve- raamatutesse märgitud laekunud maksusumma. Kahjuks pole XIV sajandi lõpust meie käsutada pidepunkte, mis aitaksid ettekujutust saada ühegi linlase varanduse koguväärtusest. Ainult mõned XIV sajandi algusest pärinevad sissekanded võimaldavad seda teha teatud reservatsiooniga.

3. Elanike arv Tallinnas XIV sajandi lõpul ja selles toimunud muutuste kajastused maksunimistutes

Varssavi ajaloolase Henryk Samsonowiczi teeneks on ajaloolise demograafia võrdlev käsitlemine, mis haarab laia territooriumi Lõuna-Saksamaa ja Vahemere-äärsetest linnadest kuni hansaruumi kirdepoolsemas sektoris paikneva Tallinna ja baseerub hansalinnade, esmajoones Danzigi kohta olemasolevatel XIV—XV sajandist pärinevatel andmetel. Tallinna kohta on autor kahjuks piirdunud ainult ühe, nimelt H. v. z. Mühleni sotsioloogiliste uurimismeetodite järgi läbitöötatud 1538. aasta maksunimistu kokkuvõtetega.³⁰ Danzigi valimine arutelu lähtepunktiks ei ole juhuslik. Selle on tinginud suhteliselt head allikad, mis võimaldavad linnarahvastiku üldarvu ja üksikute kihtide vahetõrki selgitada neiski linnades, kus vaadeldaval ajavahemikul on allikmaterjal järelduste tegemiseks liiga lünklik.

Tallinna võib arvata nende linnade hulka, kus säilinud allikmaterjal pakub XIV sajandi keskelt alates suurepäraselt võrdlusmaterjali teiste hansalinnade ajaloo uurijatele, võimaldab teha uusi järeldusi ning korrigeerida mõningaid seniseid seisukohti. Kuivõrd vajalik on statistilise materjali üksikasjaline läbitöötamine seal, kus allikad seda vähegi võimaldavad, näitavad ülisuured erinevused, mis esinevad erinevate uurijate katsete tulemustes piiritleda ühe ja sama linna elanike arvu samades või lähedastes ajavahemikkudes. Danzigi XIV sajandi teise poole maksunimistute ja kodanikuseisuse astunud linlaste nimekirja kokkuvõtete põhjal hindas E. Keyser Danzigi elanike arvu, eeslinna arvestamata, 10 000-le, 1416. aastal aga 15 000-le, koos eeslinnadega 20 000-le.³¹ L. Weberi arvutuste kohaselt olnud 1410. aasta paiku Danzigis 30 000 elanikku, neist pooled elanud eeslinnades.³² H. Samsonowicz, kes oma arvutused on teinud väga paljusid erinevaid allikaid kasutades ning on neid analüüsinud mitmesuguste erinevate meetodite abil, jõudis

²⁸ Stokholmis olid näiteks XV sajandi keskpaiku linnamaksust vabastatud mündimeistrid, kuninga (rae?) kook ja kuninga ihuarst. (Vt. E. Weinauge, *Die deutsche Bevölkerung im mittelalterlichen Stockholm*. Leipzig, 1942, lk. 28.) Võiks arvata, et rae äranägemisel linnamaksust vabastatud isikute arv oli Stokholmis tunduvalt suurem.

²⁹ TM, lk. XXXIX—XL.

³⁰ H. Samsonowicz, *Zagadnienia demografii historycznej regionu Hanzy w XIV—XV w. «Zapiski Historyczne»*, 1963, z. 4, lk. 523—554.

³¹ E. Keyser, *Die Bevölkerung der deutschen Städte, Städtewesen und Bürgertum*. Gedächtnisschrift für Fritz Rörig. Lübeck, 1953, lk. 25—36.

³² HGB1, 1964, lk. 70.

arvamusele, et XV sajandi neljandal veerandil ulatus Danzigi elanike arv 30 000-ni.³³ Veel suuremaid erinevusi esineb Tallinna, Riia, Lüübeki jt. linnade elanike üldarvu piiritlemisel, sõltuvalt allikate hulgast ja käsitlemisviisist. Ülearu optimistlik oleks loota, et isegi samu allikaid kasutavad uurijad jõuaksid täpselt ühe ja sama arvuni. Parimal juhul võiks rääkida enam või vähem tõenäolisest linnaelanike arvust.

Võrdleva meetodi rakendamine eeldab võrdlusaluste linnade kuulumist samasse suurusjärku, sarnaseid majanduslikke aluseid ja ühesugust rahvastiku struktuuri. Ei ole aga olemas kahtegi linna, kus need tingimused oleksid täiesti sarnased. On ilmne, et juba ainuüksi geograafiliste erinevuste tõttu on mainitud linnade sotsiaalstatistilised analoogiad Tallinna oludesse raskesti ülekantavad ja vastupidi. Sellest hoolimata ei ole välis- tatud Tallinna allikate rakendamine ka teiste hansalinnade ajaloo uurimisel.

Allpool püüame jälgida, milliseid tulemusi annab H. Samsonowiczi hansalinnade demograafia uurimise meetodite rakendamine Tallinna allikate töötlemisel.

1) Tallinna elanike arv territoriaalse printsiibi järgi

Arvestuse aluseks on linna territoorium hektarites ning asustustihedus ühel hektaril.³⁴

Käesolevas artiklis on juttu ainult Tallinna linnamüüri- ja piiratud all-linnast, nn. pärislinnast, mille territoorium arvatakse olevat 28 hektarit. Järgnevatel sajanditel toimunud kindlustusvööndi täiendamine sellesse muutusi ei toonud. Ka XIV sajandi jooksul väljakujunenud tänavatevõrk jäi samaks. Küll aga muutus mõnevõrra jaotamise või liit- mise tagajärjel kruntide liigendus ning hoonestus. XIV sajandi lõpust alates nõudis raad sepapadade lähemas ümbruses paiknevate puuhoonete asendamist kivihoonetega. On teada, et viimased olid suuremad ja mahutasid rohkem elanikke. Ruumikitsikuses ehitati järgnevatel sajanditel naaberhoonete vahele õueväravate kohale kambreid, nn. pojamaju. Nähtavasti ei muutunud Tallinna pärislinna elanike arv XV—XVI sajandil oluliselt ning see suurenes peamiselt eeslinnade kasvamise tulemusena.³⁵

XIV sajandi teisel poolel oli asustuse tihedus Niguliste linnakihelkonnas suurem kui Oleviste linnakihelkonnas (vt. tab. 1).³⁶ Perekondi oli majades keskmiselt 2—3. Madal- seisus näib linnaelanike arv olevat alates 1385. aastast. Tõenäoliselt algas sel ajal Tal- linnas teine katkupuhang XIV sajandi keskel hansalinnu laastanud suurima katku-

³³ H. Samsonowicz, lk. 525, 534.

³⁴ Lähtume P. Lot' ja Ph. Dollingeri uurimustest, mille kohaselt asustuse tihedus sõltub tugevasti linna hoonestusest. Vahemere tsoonis oli asustuse tihedus eriti kõrge: Bezier's 322, Toulonis 500, Genuas 545 elanikku hektari kohta. Põhjapoolsemates piirkondades aga oli see tunduvalt hõredam: Brüsselis 56, Brügges 81, Strassburgis 89, Gentis 100, Toulouse's 138, Nürnbergis 142, Pariisis 180, Lüübekis 210, Rostockis 158, Wismaris 150. Elumaju arvestas Samsonowicz hektari kohta Genuas 56, Marseille's 60, Brüsselis 16, Ypres'is 80. Uhes kivimajas elavate perekondade arv Vahemere piirkonnas oli keskmiselt 3—5, põhjapoolsematel aladel umbes sama suur. Enamasti olid südalinnad tihedamalt asustatud. Linnade territoriaalne suurus hektarites XIV sajandi lõpul on arves- tatud järgmiselt: Danzig 106, Riia 50, Hamburg 96, Soest 102, Genua 110, Frankfurt Maini ääres 128, Nürnberg 160, Köln 401, Brügge 440, Gent 566 ha. (H. Samsonowicz, lk. 521 jj.)

³⁵ Tallinna eeslinnad arenesid välja alles XV—XVI sajandil. Vanimaks nendest olid Kalamaja ja Kõismäe eeslinn, kus elasid kalurid, köiepunujad, mündrikud. Nagu maksu- nimistud kinnitavad, olid need piirkonnad küllaltki tihedalt asustatud juba XIV sajandi lõpul.

³⁶ H. v. z. Mühleni arvutuste järgi oli maksukohuslaste arv Tallinnas 1372. aastal 650. (Vt. P. Johansen, H. v. z. Mühlen, Deutsch und Undeutsch..., lk. 93.) Samas väidab ta, et eeslinnu sel ajal veel ei olnud. Maksunimistud aga kinnitavad, et Kalamajas, mille majapidamiste arvuks H. v. z. Mühlen 1571. aasta kohta märgib 200, oli juba XIV sajandi neljandal veerandil vähemalt 50 maksukohustuslikku perekonda.

epideemia järellainena.³⁸ Eriti on kannatada saanud Niguliste linnakihelkond, kus asustuse tihedus oli suurem. 80-ndail aastail jäi nähtavasti osa elumajadest Niguliste kihelkonnas linlaste arvu vähenemise tõttu tühjaks. 1390-ndatel aastatel suurenes Tallinna elanike arv tõusvas joones sajandi lõpuni.

XIV—XV sajandil laastas katk Euroopa maid ja linnu üsna lühikeste vaheaegade järel.³⁹ Tallinn kui suhteliselt hõreda tagamaaga linn kannatas epideemiapuhangute all ilmselt vähem ning nakkuse levimine ja suremuse haripunktid ei kattunud siin katkuhoogude kõrgpunktidega teistes Läänemere linnades. 1380-ndail aastail aga oli Tallinn kui mitte ainus, siis üks epideemia suurematest kollektist. Nagu teada, löid raskemad epideemiad linna igapäevase elu rööbastest nii välja, et isegi linnamakse ei kogutud. Aastail 1385—1389 on Tallinnas küll maksunimistud mõlema linnakihelkonna kohta koostatud, kuid nad on dateerimata ja nagu tabelist 1 näha, lühikesed. Pole kindel, kas nende järgi üldse on maksu kogutud.⁴⁰

Tabel 1

Majade ja majapidamiste arv Niguliste ja Oleviste linnakihelkonnas, XIV saj. teisel poolel maksunimistute andmete põhjal

Maksukogumise aastad	Majapidamiste arv		Oletatav majade arv	
	Niguliste	Oleviste	Niguliste	Oleviste
	linnakihelkonnas			
1369	420	—	186	—
1371	435	330	215	170
1372	322	326	209	160
1374	579	503	381	150
1385	222	214	222	220
1386—1389(?)	185	181	184	181
1390	329	447	159	167
1392	382	360	207	107
1399	359	359	210	169

Tallinna asustuse tiheduse selgitamisel valime lähtepunktiks aasta 1374, mil elanike arv saavutas kõrgseisu. Sel aastal oli all-linnas koos Kalamaja eelinnaga 1082 iseseisvat majapidamist, kusjuures elumaju oli 531. Kui pere keskmiseks suuruseks arvestada 5 liiget,⁴¹ mis H. Weczerka arvates on hansalinna kohta ehk liiga tagasihoidlik, siis

³⁸ T. Penners, Fragen der Zuwanderung in den Hansestädten des späten Mittelalters. HGB11, 1965, lk. 12.

³⁹ J. Voigt, Geschichte Preussens. Bd. VI. Königsberg, 1832, lk. 80 jj., 343 jj.; Bd. VII. Königsberg, 1836, lk. 277 jj.; LUB V, Nr. MMLXXXVII; R. Mols, Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du XIVe ou XVIIIe siècle. Bd. II. 1955, lk. 415 jj.; E. Weinauge, Die deutsche Bevölkerung im mittelalterlichen Stockholm, lk. 86.

⁴⁰ Sellele mõttele viib ka Visby rae meeldetuletus Tallinna raele 1386. või 1387. aastal linnamaksumt laekunud summade ühiskassasse üleandmise ja selle maksu suurendamise kohta. Selgub, et mingitel asjaoludel ei olnud Tallinna raad seda hansapäevadel kokkulepitud ajal teinud. «*Gi scrivet uns ja to umme de betalinge des geldes und nicht umme dat schof to verhogende.*» (LUB III, Nr. MCCXLI.)

H. v. z. Mühlen on katkuepideemiad Tallinnas dateerinud aastatega 1315/1316, 1351, 1420, 1444, 1464, 1474, 1482, 1503 jne. (Vt. P. Johansen, H. v. z. Mühlen, Deutsch und Undeutsch..., lk. 275.). H. Gustavson on need paigutanud palju hilisemasse aega, kinnitades, et esmakordselt võis katku Tallinnas diagnoosida alles 1657. aastal. (Vt. H. Gustavson, Meditsiinist vanas Tallinnas. Tallinn, 1969, lk. 24.)

⁴¹ R. Mols, lk. 102 jj.

saame Tallinna elanike üldarvuks 6000, seega keskmiselt 184 inimest 1 ha kohta.⁴² Majade arvu hektari kohta võib hinnata 19-le, kusjuures Niguliste linnakihelkonnas oli see Oleviste omast enam kui poole võrra suurem.

Ajavahemikul 1385—1390, mil katkujärgses Tallinnas oli elanike arv madalseisus, ulatudes vaid 2130-ni, oli keskmine tihedus hektari kohta 76 inimest. 70-ndate aastate algul ja 90-ndate lõpul on need arvud taas võrreldavad. 1399. aastal ulatus elanike üldarv umbes 3590-ni, mis hektari kohta teeb 126 inimest.

2) Tallinna elanike arv elumajade arvu ja neis elunevate perekondade järgi

Arvestades XIV sajandi allikaid, on kõnesolev keerukamaid probleeme. Nagu tabelist 2 nähtub, oli jälgitavaid krunte XIV sajandil vähemalt 179. Kuna aga allikad on lünklikud, võis nende tegelik arv olla 200 ümber. Kivimajade arv selgub kinnistus- ja rendiraamatuist. Ilmselt olid need hansalinnadele tüüpilised kahekorruselised, enamasti terava viiluga tänava poole suunatud elumajad — kokku 47—70 —, milles elas 3—5 perekonda. Peale nende on võimalik kindlaks teha 36—50 puumaja, milles elas 1—3 perekonda. 61 juhul ei ole hoone ehitusmaterjali kohta andmeid. Võiks arvata, et neis elas samuti 1—3 perekonda. Peale länavate, turuplatside, kaitsemüüriäärse käigu ja üksikute linna sees paiknevate aedade, mis 28-st hektarist maha tuleb arvata, oli Tallinnas XIV sajandi lõpul kümnekond hoonestamata krunti.⁴³ Suuremate kivi- ja puumajade kõrval asus kruntidel arvukalt aitu, lautu, kuure ja keldreid, mida rahvastiku alamad elemendid eluasemena kasutasid. Paljude suuremate elumajade tänavapoolsel küljel olid maapinnast pisut kõrgemale ulatuvad ühe- kuni kahe ruumilised kaldkatusega hooned (*buden*), kus asusid kauplused ja käsitöölise töötod ja mida samal ajal kasutati ka eluruumidena. Niisugusesse hoonesse mahtus vaevalt rohkem kui üks perekond, mitu üksikut inimest või perekond ja mõni üksikinimene. Sellise *bude* valdamine ei andnud linnaelanikule kinnisvaraomaniku õigusi (*die Rechte eines erbgessener Bürgers*).⁴⁴ Need *bude*'d paiknesid tavaliselt ridamisi põiktänavates ning nende arv võis olla Tallinnas õige suur. Peale kraamipoodide (20), mitmesuguste aiasaaduste ja muude toiduainetega kaubitsetajate poodide, milliseid 1374. aastal on loetletud 23, 10—15 lihapoe, 2—3 kalevipoe, 7—8 kingapoe⁴⁵ jne., pidi Tallinnas majapidamisruume, kõrvalhooneid jms., kaasa arvatud *bude*'d, mida kruntide valdajad elamutena välja üürisid, olema umbes 800. Nende kohta ei leia me allikates tavaliselt ainult märget.⁴⁶ Seda meetodit kasutades võime sedastada, et XIV saj. lõpul elas Tallinnas umbes 60 kahekorruselise kivimajas ligikaudu 1800 inimest, 50 puumajas 700—800 ning ülejäänud 60 majas, mille kohta pole andmeid, millisest materjalist nad olid ehitatud, 650—700 inimest, *bude*'des umbes 1000 inimest, kokku ligi 4000 inimest. Ülejäänud elasid nähtavasti Kalamaja ja Kõismäe eeslinnas, keldrites, aitudes, kuurides ja lautades. Tallinna geograafilist asendit arvestades võiks

⁴² F. Benninghoveni järgi paiknes Riia linn aastal 1300 28 ha suurusel territooriumil, Samsonowiczi arvates oli tema territoorium aastaks 1500 suurenenud 50 hektarini. (H. Samsonowicz, lk. 527.) Benninghoveni andmeil tuli Riias XIV sajandi algul 200 inimest hektari kohta, hiljem 300—400 (!), krunte oli XV sajandi keskpaiku 372. (Vt. F. Benninghoven, Rigas Entstehung und der frühhansische Kaufmann. Hamburg, 1961, lk. 69, 80, 100.)

⁴³ Näit. raehärra Johann Bulemanni (Bolemanni) testament 10. augustist 1389 (LUB III, Nr. MCCCLXXXIX).

⁴⁴ A. Laube, Wirtschaftliche und soziale Differenzierung innerhalb der Zünfte des 14. Jhs. . . . ZfG, 1957, H. 6, lk. 1187.

⁴⁵ 1362. aastal oli Tallinnas vähemalt 21 kingapoodi. (TM, nr. 517.) Ka 1374. aastal pidi nende arv olema tunduvalt suurem, nagu seda on võimalik järeldada 1374. aasta maksunimistu sissekannetest.

⁴⁶ Danzigi maksunimistud XV saj. lõpust loetlevad umbes 33 niisugust *bude*'t hektari kohta. XIV saj. tuli 100 maja kohta Danzigis 67, XIV saj. lõpul 97 *bude*'t. (H. Weczerka, HGB11, 1964, lk. 72—75.)

Tabel 2

Kinnistute paiknemine, arv ja hind Tallinnas XIV sajandi lõpul

Tänavad (praegused nimed)	Kinnistute arv	Kivimajade arv		Puumajade arv		Ehitus- materjal teadmata	Puumajade orienteeruv hind riia markades	Kivimajade orienteeruv hind riia markades
		Teadaolevad	Küsitavad	Teadaolevad	Küsitavad			
1. Pikk	37	12	2	10	2	11	27, 30	50, 60, 65, 90, 130, 40
2. Rataskaevu	20	7	—	1	4	12	?	45, 75, 95, 100
3. Harju	17	1	5	4	—	3	30, 45, 60	60, 75, 80
4. Niguliste	13	7	2	2	1	1	12, 30	60, 100, 400
5. Viru	13	6	2	3	—	2	30	96, 100, 150
6. Vene	12	5	1	1	—	4	30	100
7. Karja	10	—	—	3	3	4	10	—
8. Kuulassepa	9	3	3	—	3	—	45, 60	60, 75
9. Lai	9	1	—	3	—	5	12, 15	?
10. Raekoja plats	9	1	2	4	—	2	60	80
11. Raekoja tn.	5	1	—	4	—	—	10, 45	?
12. Apteegi	4	—	—	—	—	4	—	—
13. Lühike jalg	4	—	—	—	—	3	—	—
14. Vana-Posti	4	—	—	—	—	3	60	—
15. Vana-Tooma	3	1	—	—	1	2	—	100
16. Vanaturg	3	1	—	1	—	1	?	100
17. Kinga	2	—	—	—	—	2	—	—
18. Sulevimägi	2	—	—	—	—	1	—	—
19. Mündi	1	—	—	—	—	1	—	—
20. Müürivahe	1	—	—	—	—	—	—	?
21. Säde	1	—	—	—	—	—	—	65

arvata, et siin ei olnud kütteta abiruumid nähtavasti nii sageli asustatud nagu pehmemas kliimaga Kesk-Euroopas.

Rekonstrueerides keskaegse hansalinna elumajade tüüpe, jõudis H. Samsonowicz järeldusele, et ühekorraselises majas elas tavaliselt üks, harva kaks perekonda.⁴⁷ Abieluline oli seisuse ja mehe kutsealase tegevusega piiratud. Vallalised naised ja lesed, kes oma vanemate, lähemate sugulaste, hooldajate või eestkostjate (*frunde*) nõusolekuta abiellusid, kaotasid pärimisõiguse.⁴⁸ Pärimisõigust ei olnud ka vallaslastel.⁴⁹ Rangelt kehtiv tsunftisund ja luksusmäärused muutsid järgmistel sajanditel erinevatesse seisustesse kuulujate vahel abielusidemete sõlmimise võimatuks. Paikne elanikkond, eriti käsitöölised, abiellus tavaliselt korduvalt — kaks, kolm, isegi neli korda, kusjuures abikaasade vanuse vahe võis olla väga suur. Nagu XV—XVI sajandi testamentidest ning rendiraamatutesse kantud päranduse jaotamise ja rendise müümise juhtudest selgub, kuulusid perekonda ja vanemate ülalpidamisele pojad täisealiseks, s.o. 18-aastaseks saamiseni, tütreid aga abiellumiseni, mis ei võinud toimuda enne 20. eluaastat.⁵⁰ Abikaasade lapsed nii ühisest kui ka eelmistest abieludest olid võrdõiguslikud. Peale alaealiste laste kuulusid perekonda mehe ja naise töövõimetud vanemad. Eluea pikkust, mis keskajal oli keskmiselt 30—40 aastat, tuleb igal konkreetset juhul täpsustada. Kirjalike allikate andmetest selgub, et 60—70-aastasedki olid tol ajal üsna tavalised, eriti raevõimeliste linnakodanike hulgas. Kõigest sellest tingituna olid töövõimeliste linlaste perekonnad vägagi suured: 7—8-liikmeline perekond ei olnud nähtavasti kuigi haruldane. Kui lisame teenijad, sulased, õpipoisid ja sellid, siis võis hingede arv peres ulatuda 10—15-ni.⁵¹

Alamkihtides, kes XIV—XVI sajandini moodustasid umbes 50% linnaelanike arvust, paikkonniti, näiteks Tallinnas pärast arvatavaid katkuaastaid aga isegi 60—70%, oli perekonna- ja pereliikmete arv loomulikult väiksem. Selle rahvastikuelemendi korteriolud, majanduslikud ja muud eluolustikulised tingimused ei soodustanud suurearvuliste perede ja perekondade tekkimist.

Esimesel pilgul ehk tundub paradoksaalsena teine äärmus. Testamentidest on nimelt teada mitmed juhud järgmistest sajanditest, kus raevõimeline linnakodanik, näiteks suurkaupmees, kes mitmetes linnades oli kaubaühingute osanikuks ning kellele kuulus kinnisvarasid ja hinnalist vallasvara, suri üksikuna, otseste pärijateta.⁵² Niisugusteks olid

⁴⁷ Sealsamas, lk. 74.

⁴⁸ TLRA, f. 230, nim. 1, s.-ü. C. m. 5, art. 17: De d[omi]na volue[n]te nubere milliti; s.-ü. C. m. 6, art. 8: Van der echtschap. Seaduserikkuga võis omaks pidada vaid oma rõivaid ja muud vallasvara ainult 10 hõbemarga väärtuses. Isegi vallasvara, mille väärtus ületas 2½ lüübeki marka, ei tohtinud naine ilma oma eestkostjate loata müüa ega oma äranägemisel ära anda. (S.-ü. C. m. 5, art. 21: De p[ro]p[ri]jetatib[us] mulier[is]; s.-ü. C. m. 6, art. 21: Wat eyn wiiff vorkopen mach sunder ere vormundere.)

⁴⁹ TLRA, f. 230, nim. 1, s.-ü. C. m. 5, art. 11: De nato concubine; s.-ü. C. m. 6, art. 24: Van vn echten kinderenen.

⁵⁰ TLRA, f. 230, nim. 1, s.-ü. C. m. 5, art. 84: De do[n]is pueri s[i]i[n]e uolu[n]tate h[er]edu[m].

⁵¹ Kümnes XIV sajandist pärinevas testamendis, kus testaator pärandi jaotamisele perekonnaliikmeid nimetab, olid vähemalt viieliikmelised perekonnad Rutgerus de Utrecht (de Utrecht) (LUB II, Nr. CMXXXV, 55), de Hummer'del (LUB II, Nr. CMXXXV, 218), Gerhard Kuesveltil (LUB III, Nr. MCXV) ja Johannes Bulemannil (LUB III, Nr. MCCLXIII). Ülejäänud viie testamendi puhul on tegemist nelja neljaliikmelise perekonnaga (LUB II, Nr. CMXXXV, Nr. 164, 213, 230, 234). Teenijatest ja sulastest, kes hoolsa teenistusega olid oma leivaisa erilise poolehoitu võitnud ja seetõttu pärandusest osa said, on juttu vaid kahes testamendis: J. Bulemann määras oma teenijatüdrukule Gretele 3 riia marka (LUB III, Nr. MCCLXIII) ja Hans Lyndenbeke oma 21. märtsil 1414. aastal koostatud testamendis oma sulasele Cordile 5 riia marka (LUB V, Nr. MCMLXV).

⁵² Lähemate seadusjärgsete pärijateta suri näiteks Tallinna suurkaupmees Wernerus Niger, kes oma kinnis- ja vallasvara, mille väärtus oli kokku umbes 400 riia marka, pärandas Heywegile ja tema naisele ning 30 riia marka vikaaria asutamiseks «jumala auks». Pole öeldud, millises kirikus. (Vt. LUB II, Nr. CMXXXV, 65, 133.)

enamasti oma kutsealase tegevuse tõttu igas linnas esinevad paigast paika liikuvad inimesed. Teiselt poolt on teada juhtumeid, kus suurkaupmehe perre kuulus 7—8 sulast.⁵³ Sellest võib teha vaid ühe järelduse: nagu pole võimalik täpselt rekonstrueerida ammu hävinenud keskaegset elumaja, nii pole enam võimalik saada täpset ülevaadet ka perekonnast ja perest, kelle suurust ükski allikas täpselt ei fikseeri. Nähtavasti olid kõige suuremad kohalike käsitöölise ja keskkaupeeste pered. Säilinud testamendid nende suurse kohta aga andmeid ei sisalda.

R. Molsi arvestuste järgi on XVI saj. põhjapool Alpe majade arv ja neis elunevate perede suhe 100:110.⁵⁴ Kui lähtuda Tallinnas 1374. aastal olemasolnud perede (1082) ja majade arvust (531), saaksime selleks suhteks 100:200,3. 1371. aastal oli see 100:191,1, 1399. aastal 100:179,9. Need suhtarvud iseloomustavad väga ilmekalt Tallinna rahvaarvu muutumise tendentse XIV sajandi 70.—90-ndatel aastatel ning näitavad, et Tallinn rahvastiku tiheduse poolest oli kõige lähemal Riiale, kui usaldada Benninghoveni andmeid.⁵⁵

Tallinna ajaloos on XIV sajandi teisel poolel jälgitavad kaks eriti intensiivset võõrelemendi juurdevoolu lainet. Esimene neist leidis aset ajavahemikul 1360—1374, mil rahva arv Tallinnas saavutas kiiresti XIV saj. kõrgseisu, teine, märksa rahulikumat kulgenud, hakkas kerkima 1390-ndatel aastatel.

Esimene intensiivne mehhaaniline elanikkonna suurenemine Tallinnas oli tingitud sellest, et 1350-ndate aastate lõpul oli saksa hansalinnade liit omandanud lõpliku kujud ning XIV sajandi teine pool kujunes Hansa hiilgeajastuks. Paralleelselt Hansa Liidu tugevnemisega toimus Visby langus. Viimase pikaldasele agooniale tegi kiire lõpu Taani kuningas Valdemar IV Atterdag, kes 1361. aasta suvel linna vallutas ja rüüstas.⁵⁶

Pärast seda valgus ilmselt suurem osa, eriti saksa rahvusest suur- ja keskkaupemehi ning käsitöölisi, teistesse hansalinnadesse. Osa neist jõudis kahtlemata ka Tallinna, mis ajapikku oli kujunenud üheks hansalinnade ja Novgorodi vahelise kaubanduse keskuseks. Peale ärisidemete olid mitmed Visby ja Tallinna kaupmeeste ning käsitöölise perekonnad juba ammust aega seotud ka perekondlike ja sugulussidemetega.⁵⁷

Pealegi oli just Tallinn kui ordu võimu alune Visby-Lüübeki õigust kasutav hansalinn oma gildide, vennaskondade ja areneva tsunftidesüsteemiga arvukale Visby kesk- ja väikekaupmeeskonnale ning käsitöölisele eelistatuid kohti uue kodu loomiseks. Tallinna elanikkonna järsk suurenemine neil aastail kajastub ka selles, et enamik XIV sajandil Tallinna linnamüüri piiratud territooriumil teostatud kinnisvaradega seotud tehinguid viivad tagasi 60.—70-ndatesse aastatesse. Samal ajavahemikul oli kinnistute käest kätte käimine Tallinnas kiire ja närviline. Sajandi lõpuks olukord mõnevõrra stabiliseerus ning kujunesid välja mitmed aastakümneid kestnud perekonnavaldused. 70-ndatel aastatel suurenes järsult ka käsitöölise arv ning seejärel kujunes 90-ndatel aastatel välja tsunftikord. Ajavahemikul 1355 kuni 70.—80-ndate aastateni suurendati kahel korral linna territooriumi. Seni väljaspool linna asunud kohal, kus praegu on Rataskaevu tänav, kerkis XIV sajandi neljandal veerandil uus müüriõik, Tallinna tolleaegsete kaitseehituste «mõistatuslikum kompleks, mil suure hilinemisega jõudsid Tallinna

⁵³ Võimalik, et nende hulka oli arvatud ka õpipoisid ja kaubasellid, sest sel ajal oli sõnadel «knecht» ja «knechteke» õige lai tähendus: nad võisid igapäevases kõnepruugis tähendada nii sulast, selli, õpipoissi kui ka poega ja noormeest üldse.

⁵⁴ R. Mols, lk. 102 jj.

⁵⁵ F. Benninghoven, lk. 100.

⁵⁶ Visby purustamise põhjuste kohta vaata üksikasjalikumalt K. Fritze, Stralsund 1370. Greifswald-Stralsunder Jahrbuch. Bd. 10, 1972/1973. Weimar, 1973, lk. 77.

⁵⁷ Ajavahemikul 1332—1380 mainivad Tallinna pärandiraamatud Visby kodanikku Johannes de Weset, kes 1340-ndatel aastatel oli üks Oleviste gildi vanemaid, elu lõpul aga hakkas vaimulikuks. (EB I, Nr. 350, 612, 775, 930, 1049; EB II, Nr. 431). Aastail 1381—1388 kuulus keskkaupees Johannes Küllile, kes oli abiellunud Everhardus Mues'i lesesega, Vene tn. 7/Apteegi tn. 6 paiknev kivimaja koos väikese majaga, samuti kaks lesele kuuluvat «poodi» Visbys jne.

aegunud neljatahulised kaitsetornid».⁵⁸ See löik Tallinna keskaegses kindlusevööndis oli «arhitektuuriliselt kõige lähem Visby kuulsale linnamüürile, mille traditsioonid kujunesid välja juba XIII sajandil». Teine juurdelõige tehti Kuldjala ja Kõismäe torni vahelisel alal.⁵⁹

Kõnesolevat migratsiooni võisid mõjutada ka sõjad ja XIV sajandi keskel hansalinnades puhkenud «must surm». On mõistetav, et ei jäetud kasutamata võimalusi siirduda kaugemale sõja tallermaadest, hirm katkusurma ees aga tingis paanilise põgenemise suurematest haiguskollettist, soodustades samal ajal epideemia levimist uutele aladele.

Nähtavasti on oma jäljed Ida-Baltikumi linnade, esmajoones Tallinna rahvusliku koostise kujunemisesse jätnud ka Albrecht von Mecklenburgi Rootsi troonil olemise aeg (1363—1389) ning sellele järgnenud poliitilised sisetülid, mis migratsioonile mõnevõrra uue suuna andsid. Sel ajal valgus Rootsi linnadesse suurel hulgal saksa käsitöölisi ja kaupmehi, samuti saksa aadlikke, kes maal foogtide ametikohad said. Mitmete tol ajal Stokholmi siirdunud sakslaste algkodudeks olid olnud Mecklenburgi linnad, esmajoones Rostock ja Wismar.⁶⁰ Nagu edaspidi näeme, viitavad samadele aladele paljud XIV sajandil Tallinnas tegutsenud käsitöölise ja kaupmeeste nimed. Nii näiteks olid Tallinnas üljõukaks saanud kullasseppadest vennad Johannes ja Conradus Mandrowe'd pärit Wismarist, kus nende isa oli raehärra. Võimalik, et Wismar oli ka kullassepp Petrus van der Volme sünnilinn. Juhul kui Mandrowe'd enne Tallinna jõudmist läbisid Skandinaavia linnu vahejaamadena, võis P. Volme, Johannes Mandrowe kasupoeg, olla sündinud näiteks Stokholmis.

Tuleb mõnda, et Vana-Liivimaa linnade XIV ja sellele eelnenud sajandi ajaloo uurimisel peaks otsima rohkem paralleele Skandinaavia kui saksa linnade ajaloost, õigemini saksa linnade ajaloost Rootsi ja Taani kaudu. Seda väidet näib toetavat salapäraseim Tallinna tsunftide skraade hulgast, nimelt rätsepate oma.

Tallinna elanikkonna suurenemise suunas avaldasid mõju ka sisemaal ilmnunud ja süvenema hakanud sunnismaisuse elemendid. Äge reaktsioon feodaalide surve vastu ning muistse iseseisvuse meenutused viisid 1343. aastal Jüriöö ülestõusuni, mis ordu vägedega summutati. Pärast seda, nagu teada, müüs Valdemar IV Atterdag Eestimaa koos Tallinnaga 1346. aasta suvel Saksa ordule, kes need alad järgmisel aastal Liivi ordumeistrile läänistas. Otsides pääsu sunnismaisuse raskustest, hakkasid talupojad sageli linnadesse siirduma. Linn võttis neid vastu vastavalt vajadusele töökäte järele. Maalt linnadesse asunud talupojad täiendasid vaid alamate rahvakihtide ridu, kelle arvulist suurust on võimalik ainult umbmääraselt hinnata. Nimed, mis figureerivad XIV sajandi viimase veerandi maksunimistutes, on peamiselt saksa päritolu. Eestlaste esinemine maksunimistutes on omaette probleem, millel käesolevas artiklis ei saa peatuda.

3) Tallinna elanike arv tarbekaupade ja toiduainete tarbimise järgi

Seda meetodit on uurijad harva kasutanud, kuna tulemused sõltuvad suurel määral mitmesugustest eriolukordadest, nagu sõjad, piiramis seisukorrad, kaubasulud, taudid, ikaldused jne. Tallinna XIV sajandi allikad nagu ka teiste hansalinnade omad ei võimalda selgitada teravilja tarbimist ühe elaniku kohta. XV sajandi keskel näiteks tarbis üks isik Lõuna-Euroopas teravilja 220 kg, Saksamaal 180 ja Madalmaadel 300 kg.⁶¹ Mõistetavalt on ka kraamipoodnike arvu püütud elanike üldarvuga vastavusse viia. On arvestatud, et 1416. aastal tuli näiteks Danzigis 336 elaniku kohta üks kraamipoodnik.⁶²

⁵⁸ R. Zobel, Tallinna linnamüür. Tallinn, 1966, lk. 17, 39, 40.

⁵⁹ Sealsamas.

⁶⁰ E. Weinauge, Die deutsche Bevölkerung im mittelalterlichen Stockholm, lk. 12 jj.

⁶¹ H. Weczerka, HGBlI, 1964, lk. 74.

⁶² Sealsamas, lk. 75.

Tallinnas on XIV sajandi lõpust teada 20—23 kraamipoodnikku, kuid see arv ei ütle antud kontekstis linnaelanike üldarvu kohta midagi konkreetset. Kraamipoodnike arvu lähtudes peaks arvama, et XIV sajandi lõpul ja XV algul oli Tallinnas 6720—7428 elanikku. See aga ei ole tõenäoline. Küll aga võib küllaltki oluliseks näitajaks, mis peegeldab elanikkonna suurst, pidada lihapoodide arvu Tallinnas XIV sajandil.

Esimesed teated lihakarvide kohta Tallinnas pärinevad 1334. aastast, mil nende arv oli 19—20, 1338. aastal oli neid 17 ja 1340. aastal jälle 19. 1352. aastast on teada vaid 9 karni, 1357. aastast 10. Kahjuks ei ole meie käsutuses andmeid 70-ndatest aastatest, mil linnaelanike arv saavutas kõrgseisu, välja arvatud aasta 1372, mil karnide arv oli vähemalt 7, ning 80-ndatest aastatest, mil elanike arv oli kahanenud üsna tagasihoidlikuks.

Tallinna maksunimistute, kinnistus- ja rendiraamatute andmeil, samuti elumajade ja majapidamiste arvu ning perekondade ja perede suuruste alusel tehtud arvutuste tulemusena võis Tallinnas XIV sajandil olla 5000—6000 elanikku. Ligikaudu samale tulemusele jõuame, kui kõrvutame Tallinna samasse suurusjärku kuuluva Riiaga. Viimases oli XIV sajandi algul asustuse tiheduseks 200 inimest hektaril. Pole põhjust arvata, et Tallinnas see märksa teistsugusem oleks olnud. Lähtudes sellest, saame Tallinna elanikkonna ülemmääraks XIV sajandi esimesel poolel 6000.

Kõiki neid kaalutlusi arvestades võime väita, et Tallinna elanikkond oli kuni 2000 võrra suurem kui seni arvati.⁶³

4) Tallinna elanikkonna kutsealane liigendus

Tallinna elanikkonna liigendumise vaatlemiseks kutsealade järgi pakuvad maksunimistud küllaltki palju materjali, kuigi peame mõõnna nagu saksagi ajaloolased, et küllaltki sageli ei leidu maksunimistus mingit vihjet linlase kutsealase tegevuse kohta. Teatud võimalusi täpsustamiseks pakuvad teised samast ajast pärinevad allikad, eesjoones kinnistus-, rendi-, märkmete- ja arveraamatud. Tabelis 3 esitatud arve tuleb seepärast võtta kui minimaalseid.

Tallinna elanikkonna kutsealasest ja sotsiaalsest struktuurist peaksime eeldatavasti kõige täpsema ülevaate saama aastaläbilõikeist. Üheks selliseks on näiteks H. v. z. Mühlteni katse uurida Tallinna ajalugu sotsioloogia seisukohalt, kasutades 1538. aasta maksunimistut. Tulemused kehtivad mõistagi vaid selle allika piirides. Me ei saa ette näha võimalikke kõrvalekaldumisi, mis võivad kaasneda allikateringi laiendamisega. Ilmselt muutuksid kihtide ja kihistuste omavahelised proportsioonid mõnevõrra.

Kui linna märkmete- ja arveraamatuid ning muid sellesarnaseid ülestähendusi, isegi kodanikeraamatut, võib maksunimistutega võrreldes lugeda juhusliku iseloomuga allikate hulka, siis kinnistusraamatud on paratamatu võrdlusmaterjal, eriti kui tuleb tõmmata piiri kesk- ja alamkihtide vahele, kes on kõige arvukamad ja oma seesmiselt struktuurilt linna sotsiaalses koostises kõige mitmepalgelisemad.

Kuivõrd riskantseks jääb selline aastaläbilõikemeetodi kohandamine XIV sajandil, selgub tabelist 3, mille esimesest lahtrist leiame mitmesugused XIV sajandi allikates figureerivad tegevus- ja kutsealade esindajad, teises nende arvu allikates ajavahemikul 1312—1360, s. o. poole sajandi jooksul, kolmandas läbilõikeks valitud 1399. aasta, viimases aga andmed XIV sajandi viimase kümne aasta jooksul. Peale ülemkihi on kutsealad viimases lahtris süstematiseeritud kümne aasta läbilõikes ja arvukuse kahanemise järjekorras. Tabel on lihtne ega vaja pikemat selgitust. Märgime vaid, et iga selles leiduv arv on analüüsi ja selle kokkuvõtte tulemus. Sajaprotsendilise täpsusega ülevaade linna sotsiaalsest struktuurist eeldab kõikide kihtide ja seisuste ammendavat esindatust. Vastasel korral saame väärade tulemuste ja just ülemkihtide kasuks. Resultaati ennast aga tuleks pidada pigem tendentsi, mitte aga niivõrd absoluutseks näitajaks, nagu seda kinnitavad patrisiaadi kohta esitatud andmed. Iga raehärra ja pürjermeistri ametisolemise aeg on

⁶³ Vt. Eesti NSV ajalugu kolmes köites. I köide. Tallinn, 1955, lk. 174; P. Johansen, H. v. z. Mühlten, Deutsche und Undeutsche, lk. 92 jj.

allikates täpselt fikseeritud, mis garanteerib aastaläbilõikes 100%-se täpsuse. Teine äärmus, mis esineb tabeli lõpus, on 20 väikese töötajate arvuga kutseala. Kümnest neist pole allikatesse jäänud ainsatki märki, rääkimata ühe aasta lõikes.⁶⁴ Arvukalt esindatud käsitöölade osas aga on nii aasta kui ka kümnendi lõikes esitatud andmed nähtavasti väga tõelähedased. Näiteks kingseppade arv on vastavuses kingapoodide arvuga (70-ndatel aastatel 7—8), lihunikkuude arv on lähedane lihapoodide arvule, mis 90-ndatel aastatel kõikus tõenäoliselt 10—15 piires. Suurel hulgal pidi turuplatsi ümbruses olema kalalette, sest nagu võib järeldada kalurite arvukusest, oli kala tol ajal linlaste tähtsa-

Tabel 3

Tallinna elanikkonna tegevus- ja kutsealane liigendus XIV sajandil *

Tegevus- ja kutsealad	Aastad		
	1312—1360	1399	1390—1399
1	2	3	4
1. Pürjermeistrid	(1333) 16	4	5(6?)
2. Raehärrad	90	24	24(?)
3. Kraamipoodnikud	32	11	23
4. Kalevikaupmehed	—	1	1
5. Kalurid	3	32	51
6. Kivisepad	13	21	33
7. Ollepruulid	4	15	30
8. Puusepad	10	23	29
9. Rätsepad	28	7	24
10. Lihunikud	42	7	23
11. Kingsepad	29	9	20
12. Kõõsnerid	13	10	19
13. Paemurdjad	—	11	17
14. Kullassepad, hõbesepad ja mündimeistrid	14	8	16
15. Pagarid	19	6	15
16. Pütsepad	11	9	14
17. Kangrud	3	5	13
18. Raudsepad	15	6	12
19. Voorimehed	4	3	12
20. Töömehed	—	—	10
21. Saunapidajad-akušöörid			
22. Soolakandjad	1	3	8
23. Mündrikud	—	2	7
24. Kalevišäärijad	3	2	7
25. Kokad	9	4	6
26. Kohtuteenrid, timukad	2	4	6
27. Mõõgasepad	4	4	6
28. Lukusepad	4	4	5
29. Naelasepad	—	2	5
30. Noasepad	3	4	5
31. Möldrid	4	1	5
32. Treialid	1	3	5
33. Turvissepad	—	2	5
34. Kannuvalajad	4	3	4
35. Katlavajad	4	1	4
36. Kübarsepad	1	1	4
37. Pannalsepad	1	4	4
38. Rihmasepad	1	1	4
39. Sepad	12	3	4
40. Kandjad	1	—	3
41. Kirjutajad	2	1	3
42. Klaassepad	1	2	3

⁶⁴ Käsitöö- ja kutsealad, mis tabelis märgitud ajavahemikkudel ja aastatel ei esine, pärinevad 1370.—1380-ndatest aastatest.

	1	2	3	4
43. Sadulsepad		5	2	3
44. Trompetimängijad		2	3	3
45. Ehtesepad		6	1	2
46. Prügivedajad		—	1	2
47. Trummilööjad		3	2	2
48. Kaalujad		—	1	2
49. Vasksepad		6	4	2
50. Väikevoorimehed		1	2	2
51. Aadrilaskjad		1	—	1
52. Ammusepad		1	1	1
53. Gildisulased		—	—	1
54. Habemeajajad		10	1	1
55. Kellavalajad, suurtüki- meistrid		—	1	1
56. Kõiepunujad		—	1	1
57. Künlategijad		—	1	1
58. Lauasaagijad		—	1	1
59. Linnakarjused		—	—	1
60. Nahaparkalid		1	—	1
61. Puukingsepad		—	1	1
62. Ratassepad		—	—	1
63. Söepõletajad		2	2	1
64. Teenrid		13	—	1
65. Ahjumeistrid		—	—	—
66. Kannusesepad		—	—	—
67. Kilbimeistrid		4	—	—
68. Kukkursepad		1	—	—
69. Kõrtsmikud		1	—	—
70. Lubjameistrid		—	—	—
71. Maalrid		—	—	—
72. Meedikud		3	—	—
73. Mürsepad		—	—	—
74. Pitsatilõikajad		1	—	—
75. Pottsepad		—	—	—
76. Sarase ülevaatajad		—	—	—
77. Tallisulased		—	—	—
78. Tellisemeistrid		—	—	—
79. Mõõbelsepad, tisleerid		1	—	—
80. Traaniajajad		?	—	—
81. Tänavasilutajad		—	—	—
82. Veevedajad		—	—	—
83. Ollekandjad		—	—	—

* L. Arbusow, Das älteste Wittschopbuch der Stadt Reval 1312—1360; O. Greifenhagen, Tallinna vanimad linna arveraamatud 1363—1374. Tallinna Linnaarhiivi väljaanded nr. 3. Tallinn, 1927; P. Johansen, Tallinna märkmeteraamatud 1333—1379; E. v. Nottbeck, Das Zweitälteste Erbebuch der Stadt Reval 1360—1383. Reval, 1890; E. v. Nottbeck, Das Drittälteste Erbebuch der Stadt Reval 1383—1458. Reval, 1892; A. Plaesterer, Tallinna pärgamentne rendiseraamat 1832—1518. Tallinna Linnaarhiivi väljaanne nr. 5. Tallinn, 1930.

maid, kui mitte kõige tähtsam toit. Teiste käsitööladega võrreldes on tõelähedased puuseppi, kingseppi, voorimehi, paemurdjaid ja töömehi märkivad, samuti kõigi teiste käsitöölise kohta käivad arvud, kui neid käsitöölisi aasta jooksul ei olnud alla 4—5. Kui aga kolmest tol ajal töötanud käsitöölisest kaks ja kahest üks mingil põhjuse! allikas ei esine, siis on üksik käsitööliline fikseeritud ilmselt vaid erandjuhul. Sel puhul ei näita esitatud arv isegi õiget tendentsi, rääkimata absoluutselt täpsete vahekordade peegeldamisest. Peale selle tuleb arvestada, et kivi-, puu- ja mürseppade, paemurdjate, töömeeste ja voorimeeste arv, keda me kõiki tinglikult võime nimetada ehitustööliseks, sõltus linna-kindlustuste ja ühiskondlike ning muude linna valduses olevate hoonete ehitusetappidest.

(Järgneb)